

ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر

ISSN ۲۹۸۰-۷۷۸۶

زمان چاپ: ۱۴۰۲/۱۰/۲۰

شماره مجوز مجله: ۸۰۴۰۰

آسیب شناسی مهارت‌های ارتباطی کودکان استثنائی

بهاره رفیعی ، هاجر سعیدی ، مرتضی شبانی

گروه علوم تربیتی، واحد کاشان، دانشگاه روزانه کاشان، ایران

چکیده:

هدف از این پژوهش آسیب شناسی مهارت‌های ارتباطی در کودکان استثنائی است، در این مقاله به راه‌های شناخت کودکان دارای اختلالات ارتباطی، ارزیابی ویژگی‌ها و ارائه برخی از راه‌های آموزش به این کودکان و والدین آن‌ها پرداخته می‌شود. پژوهش حاضر از نوع تحلیلی بوده و منابع موجود از پایگاه‌های اینترنتی (google scholar, SID, ensani, magiran) جمع‌آوری شده است. مهارت‌های ارتباطی و تعاملات اجتماعی بر پیشرفت، رشد اجتماعی و افزایش کیفیت زندگی کودکان به ویژه کودکان با نیازهای ویژه نقش انکار ناپذیری را ایفا می‌کنند، در بیشتر مواقع کودک به دلیل اختلالات ارتباطی و رفتارهای مخربی که از خود بروز می‌دهد دیگر توانایی برقراری ارتباط موثر با دیگران را نخواهد داشت و دلیل ایجاد، بروز و تشدید حالت‌های عصبی و اختلالات روانی و رفتاری در کودک می‌شود، اما کودکان با نیازهای ویژه می‌توانند راهبردهای جدیدی را برای غلبه بر مشکلات خود بیاموزند و با نظارت و آموزش مربی خود (اولیا، متخصصان و دبیران) مهارت‌ها را در خود بهبود ببخشند.

واژه‌های کلیدی: کودکان استثنائی، مهارت‌های ارتباطی، اختلالات ارتباطی، الگوهای ارتباطی خانواده

مقدمه:

کودکان استثنائی، کودکانی هستند که با سایر کودکان خصوصیات یکسانی دارند اما این خصوصیات یکسان با صفات متفاوتی نیز همراه می‌شود که نیازهای ویژه‌ای را در آن‌ها شکل می‌دهد. این کودکان، شامل کودکان نابینا، ناشنوا، عقب‌مانده‌ذهنی، دارای معلولیت جسمی، کودکان مبتلا به اختلالات عاطفی-اجتماعی و نیز کودکان تیزهوش می‌باشند و به علت واکنش‌ها و رفتارهایی که بروز

ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر

ISSN ۲۹۸۰-۷۷۸۶

می‌دهند و ویژگی‌های متفاوتی که نسبت به همسالان خود دارا هستند گاهی نمی‌توانند با دیگران به سادگی ارتباط برقرار کنند و بر رفتارها و شیوه برقراری ارتباط خود، کنترل داشته‌باشند، لازم به ذکر است هرچه سن کم‌تری داشته‌باشند در ارتباط با دیگران بیش‌تر دچار مشکل می‌شوند. هنگامی که از ارتباط صحبت می‌کنیم منظور تعاریفی شامل (انتقال مفاهیم) و یا (انتقال معانی)^۱ و نیز (انتقال و یا تبادل پیام‌ها) است و یا به عبارت دیگر آن چیزی است که مفاهیم، تفکرات، معانی و پیام‌ها^۲ را به دیگران و یا میان عموم گسترش می‌دهد. مهارت‌های ارتباطی، شکل‌گیری رفتار انطباقی از جمله ارتباط و شایستگی‌های اجتماعی لازم برای زندگی در جامعه است. برای مثال برخی از این کودکان قادر به تکلم هستند اما به دلیل دایره لغات محدود آن‌ها اصولاً قادر به درک و بیان مفاهیم کلی نیستند و در بیان احساسات خود دچار مشکل می‌شوند و به دلیل اینکه تنها هنگام تعامل با دیگران است که اجتماعی شدن در افراد شکل می‌گیرد این امر مانع شکل‌گیری مهارت‌های ارتباطی و برقراری روابط اجتماعی می‌شود، لذا کودکان با نیازهای ویژه اغلب خود را از همسالان و بزرگسالان خود جدا می‌بینند. روانشناسان معتقدند که عدم توانایی برقراری ارتباط موثر یکی از مهم‌ترین علل حالت‌های عصبی و اختلالات روانی و رفتاری است (اریک فروم^۳، کارن هورنای و سالیوان).

کودک برای اینکه بتواند به درستی ارتباط برقرار کند، نیاز به توانایی‌های گوناگونی دارد. اگر یکی از این توانایی‌ها دچار مشکل شوند منجر به اختلال ارتباطی می‌گردد. علل عمده اختلالات ارتباطی در کودکان مواردی چون (ضایعه‌ی شنوایی، عقب ماندگی ذهنی، فلج مغزی، چند معلولیتی و مشکلات ویژه گفتاری) است. برای مثال در عقب ماندگی ذهنی برخی کودکان نسبت به محیط اطراف خود از درک پائینی برخوردارند و یادگیری آن‌ها زمان بر است، این کودکان در آموختن مهارت‌های مورد نیاز ارتباطی دچار مشکل هستند. در کودکان چند معلولیتی، آموختن محدود به مهارت‌های پایه‌ای رشد می‌شود و در کودک فلج مغزی اختلال در کنترل و ایجاد هماهنگی در ماهیچه‌های بدن می‌تواند منجر به اختلال در حرکات آن‌ها شود، این اختلال می‌تواند صحبت کردن آن‌ها را نیز تحت تاثیر قرار دهد. این مشکلات با آموزش به موقع قابل پیشگیری و کنترل است، والدین و دبیران نقش مهمی در آموزش به این کودکان ایفا می‌کنند لازم به ذکر است مادران کودکان با نیازهای ویژه نسبت به سایر مادران استرس و نگرانی بیشتری

¹ Exchange meaning

² Messages

³ Erich fromm, Karen horney, sulli

ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر

ISSN ۲۹۸۰-۷۷۸۶

را متحمل می‌شوند این استرس‌ها ممکن است به علت شناخت کم والدین از ویژگی‌های خاص کودک خود مانند علل رفتارهای کودک و آگاه نبودن از شیوه آموزش صحیح در رابطه با این کودکان باشد و کودک با دریافت این نگرانی و استرس از سوی والدین به خصوص مادر و همچنین شکست در دریافت حمایت اجتماعی به دلیل برخی اختلال‌های ارتباطی و رفتاری، رفتارهای مخرب و اختلالات ارتباطی را تشدید و شرایط را هم برای خود و هم والدین دشوار می‌سازد. مطالعه‌ها نشان دادند که آموزش مهارت‌های ارتباطی به مادران موجب افزایش سازگاری و کاهش پرخاشگری فرزندان شده‌است (Hedman و همکاران، ۲۰۱۳) و (Bossaert و همکاران، ۲۰۱۱). امروزه به دلیل شاغل بودن هر دو والد، پدر و مادر مسئولیت‌های زیادی را بر عهده دارند و داشتن کودک استثنائی، مسئولیت آن‌ها را چندین برابر می‌کند و باید برای نگهداری از کودک خود هزینه زیاد، زمان و انرژی به مراتب بیشتر از قبل صرف کنند. با وجود این شرایط از والدین انتظار می‌رود که در مراقبت از کودک خود نقش عمده و تعیین کننده داشته‌باشند، البته لازم به ذکر است مسئولیت آموزش به این کودکان بعد از والدین آن‌ها بر عهده جامعه است و از جامعه که شامل مربیان آموزشی، متخصصان، نهادهای اجتماعی و به خصوص سایر سازمان‌های غیررسمی (دوستان، نزدیکان و...) انتظار می‌رود که در این شرایط و با افزایش علم خود نسبت به خصوصیات آن‌ها، آموزش صحیح به کودک و والدین و افراد جامعه، ایجاد تسهیلات و امکانات مناسب برای زندگی راحت تر آن‌ها و نگاه به محیط زندگی از زاویه دید کودک استثنائی، به بهتر کردن شرایط و زندگی کودکان بپردازند. در سال‌های اخیر به دلیل توجه زیاد به این فرشته‌های کوچک، شرایط بهتری برای آن‌ها ایجاد شده‌است و در کشور ما چندین روش برای آموزش به کودکان ناتوان وجود دارد.

انواع مختلفی از مدارس برای آموزش کودکان با نیازهای ویژه وجود دارد مانند، مدارس تلفیقی، شامل ابتدایی و آمادگی می‌شوند و در آن کودکان ناتوان و کودکان سالم در یک محل، تحصیل می‌کنند و یا مدارس استثنائی که کودکان با معلولیت‌های مشابه در آن ثبت نام می‌شوند، و مربیان آگاه به شرایط در آن به تدریس می‌پردازند.

ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر

ISSN ۲۹۸۰-۷۷۸۶

یافته‌ها

برای کودکانی که دچار اختلالات ارتباطی هستند مداخله‌ی زودهنگام بسیار مهم است و باید حداقل امکان سریع (قبل از ۵ سالگی) شناسایی و به آن‌ها کمک شود. در حال حاضر مداخله زودهنگام^۴ به معنای تلاش‌های مستمر و سیستماتیک برای کمک به کودکان استثنائی و خانواده‌های آن‌ها است و معنای اصطلاحی است که، به خدمات ارائه شده به کودکان و والدین در طول حاملگی، نوزادی و کودکی اطلاق می‌شود و بسیار مهم است زیرا ۵ سال نخست زندگی هر کودک برای رشد مهارت‌های ارتباطی، زمانی بحرانی است، در این سال‌ها بهبود مهارت در کودک بسیار آسان‌تر از بعد آن است و این امکان وجود دارد که اگر به آن‌ها سریع کمک نشود، چرخه ارتباطی گسسته شده و دیگر نه کودک و نه والدین آن‌ها علاقه‌مند به بهبود نباشند، در آخر مهارت‌های ارتباطی و زبان، پایه همه آموخته‌های آتی کودک می‌باشد و اگر به موقع رسیدگی نشود مهارت‌های بعدی نیز رشد نمی‌یابند. مهارت‌های ارتباطی نه تنها توانایی صحبت یا تکلم و فهم زبان را شامل می‌شود بلکه قابلیت ارسال و دریافت پیام از طریق راه‌های غیر کلامی را نیز در بر می‌گیرد (ولکمار، پل، کلین، کوهن، ۲۰۰۵). کودکان دارای اختلال ارتباطی در فهم علائم اجتماعی دشواری‌های جدی دارند به طور مثال، بازی کردن با دیگران نیازمند توانایی‌هایی مانند توجه به دیگران، تقلید، بردباری و گفت‌وگو، رعایت نوبت، هماهنگی با افراد دیگر و داد و ستد با دیگران می‌باشد و رعایت این موارد برای کودکان بسیار دشوار است، اگر چه این کودکان بسیاری از این توانایی‌های اجتماعی را ندارند ولی می‌توانند با بودن در کنار دیگران احساس خوشحالی کنند.

علل رفتارهای ناهنجار در کودکان استثنائی به مسائل زیادی بستگی دارد گاه ممکن است بدون دلیل خاص باشد برای مثال در کودکان عقب مانده ذهنی برخی از رفتارها فقط بخشی از عقب ماندگی او می‌باشد، گاه عدم توانایی در برقراری ارتباط ممکن است باعث رفتارهای ناهنجار شود، از دشواری در تمرکز بر روی یک فعالیت، دریافت توجه از دیگران و رفتار نامناسب با سن کودک نیز میتوان مثال زد. نقش ما نسبت به این رفتارها آن است که تعیین کنیم چه چیزهایی می‌تواند یا نمی‌تواند برای کمک به رفتار کودک انجام شود، لازم به ذکر است آنچه را که یک خانواده رفتار غیرقابل قبول می‌دانند ممکن است برای سایر خانواده‌ها قابل قبول باشد و توجه داشته‌باشیم که همیشه نمی‌توانیم رفتار کودک را تغییر بدهیم برای مثال در کودکان کم توان ذهنی به علت توانایی‌های شناختی

---

⁴ Early intervention

ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر

ISSN ۲۹۸۰-۷۷۸۶

ضعیف و عوامل فرهنگی-محیطی، در توانایی‌های درکی-حرکتی که مستلزم یکپارچه‌سازی اطلاعات محیطی و تصمیم‌گیری برای اجرای یک عمل هست، آن‌ها معمولاً دچار اختلال می‌شوند که خود باعث عدم برقراری ارتباط موثر با دیگران می‌شود و همین تأخیر شناختی کودک نقش بسیار قوی در استرس والدین دارد. مداخله‌ی زودهنگام و استفاده از دست‌ورزی‌ها به طور مثال برای شروع استفاده از حرکات درشت و بعد انجام کارهای ظریف می‌تواند راه‌گشای مناسبی برای زبردستی آن‌ها باشد اما پس از پژوهش‌های انجام شده این فرضیه رد شده است و دلایل مختلفی برای آن آورده شده است مانند نیاز به حافظه قوی و قدرت یادگیری بالا که این کودکان دچار مشکل هستند و یا محدودیت ابزار مورد استفاده در پژوهش (قمری نرگس و همکاران، ۱۳۹۵).

اختلال‌های ارتباطی و کلامی در کودکان با نیازهای ویژه به آن‌ها اجازه نمی‌دهد در ارتباط با احساسات خود صحبت کنند و عواطف، نگرانی‌ها و حتی عصبانیت خود را بیان کنند و همین نقص در مهارت‌های اجتماعی و ارتباطی آن‌ها می‌تواند زمینه‌ساز اختلال‌های رفتاری و روانی بشود، برای همین آموزش به این کودکان و برقرار کردن ارتباط مناسب با دیگران از اهمیت بسیار زیادی برخوردار است. تربیت متخصصانی برای حداکثر کردن توانایی‌های ذهنی و جسمی با توجه به ویژگی‌های عقلانی و جسمانی آن‌ها هدف از آموزش و پرورش کودکان استثنائی می‌باشد. دانش‌آموزان مبتلا به اختلالات ارتباطی در صورت یادگیری الگوهای اجتماعی، زبان و یادگیری کلاسی می‌توانند موفقیت تحصیلی کسب کنند. معلمان و آسیب‌شناسان گفتار زبان باید توجه خود را بر تعاملات کلاسی، زبان و ارتباطات مورد استفاده در مدرسه متمرکز کنند تا به دانش‌آموزان در یادگیری برقراری ارتباط در این محیط‌ها کمک کنند. متخصصان و مشاوران هنگام برنامه‌ریزی برای کودکان با نیازهای ویژه باید نسبت به تمامی ابعاد و نیازهای آن‌ها شناخت داشته باشند، برای مثال هنگام برنامه‌ریزی برای خانواده کودکان باید استرس و زاویه نگاه آن‌ها را درک کرده باشد و بداند مادران چهار گروه کودکان عقب‌مانده ذهنی، جسمی حرکتی، نابینا و ناشنوا به ترتیب بیشترین مقدار استرس فرزند پروری را دارند و بین میانگین گروه نابینا، اختلالات جسمی حرکتی، عقب‌مانده ذهنی و ناشنوا تفاوت معنی‌داری از لحاظ خرده‌مقیاس حواس‌پرتی-بیش‌فعالی وجود دارد. یا اینکه دلیل استرس‌های مادران که شامل ناامیدی از داشتن فرزند معلول و حفاظت و مراقبت‌های لازم از کودک هم‌چون مراقبت‌های پزشکی و مداخلات روانشناختی و وابستگی بیشتر این کودکان به والدین، آگاهی داشته باشد.

ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر

ISSN ۲۹۸۰-۷۷۸۶

آموزش مهارت‌های ارتباطی می‌تواند به شیوه‌های مختلفی انجام شود یکی از این شیوه‌ها استفاده از مدل سازی ویدئویی و نمایش فیلم است و آموزش با این روش بر فراگیری و تعمیم مهارت‌های ارتباطی و اجتماعی دانش آموزان دارای اختلال موثر است (شاکلامهتا، میلرو کالاهای، ۲۰۱۰). به طور مثال برای کودکان اوتیسم، سیستم ارتباطی مبادله تصویر (پکس) وجود دارد که هدف آن آموزش دادن مهارت‌های ارتباطی خودانگیخته در موقعیت‌های اجتماعی با استفاده از نشانه‌ها و تصاویر است و تاکید خاص بر تقویت کننده دارد (مگیتی و هولین، ۲۰۰۳). سیستم ارتباطی مبادله تصویر (پکس)، مهارت‌های ارتباطی و بسیاری از رفتارهای نامناسب و گفتار را بهبود می‌بخشد (اورکش و همکاران، ۲۰۱۰) در نتایج پژوهش‌های انجام شده آشکار شد، این سیستم، مهارت‌های ارتباطی خودانگیخته در موقعیت‌های اجتماعی را با تصاویر آموزش می‌دهد و تاثیر مثبتی بر کودکان اوتیسم دارد (غلامی و همکارانش، ۱۳۹۳). شیوه دیگری که به آن می‌پردازیم از طریق بازی انجام می‌گیرد، همانطور که می‌دانیم بازی کردن با دیگران نیازمند توانایی‌هایی مانند توجه به دیگران، تقلید، بردباری و گفت‌وگو، رعایت نوبت و هماهنگی با افراد دیگر است و اگرچه کودک در بسیاری از این توانایی‌ها دچار اختلال است اما می‌تواند با بودن در کنار دیگر کودکان احساس خوشحالی کند، درک خود را از اشخاص و اشیاء پیرامونش شکل دهد، مهارت‌های قبلی خود را تمرین کند و مهارت‌های جدیدی را رشد دهد. بنابراین با شرکت دادن این کودکان در تعاملات اجتماعی میتوان به بهبود روابط اجتماعی آنها کمک کرد (دیربجرگ و ودل، ۲۰۰۷). بازی با تعامل مادر و کودک (مربی و مربی) آغاز می‌شود و مربی برای ادامه دادن به بازی ناگزیر به برقراری ارتباط با دیگران می‌شود، لازم به ذکر است مربی در هنگام بازی کودک ناتوان، باید فعال بوده و توجه مداوم داشته باشد، زیرا کودکان استثنائی برای شروع نیاز به تحریک، تشویق و ابزار مناسب برای ادامه دادن بازی نیازمند هستند. وظایف مربی در اینجا شناخت ویژگی‌های خاص کودک، برنامه‌ریزی و هدف‌گذاری، انتخاب بازی‌ها و توجه مداوم است، مربی باید بداند که تنها بازی کردن، برای کودک با ارزش است و به او این فرصت را بدهد تا خودش به کشف و تجربه امور بپردازد. بازی درمانی روش مناسبی برای کسب شناخت از دنیای روانشناختی و عاطفی کودک است و با تکیه بر این روش بسیاری از مشکلات رفتاری و هیجانی را به شکلی ساده و گویا، آسیب‌شناسی، علت‌یابی و درمان کرد. اندیشمندان در

ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر

ISSN ۲۹۸۰-۷۷۸۶

پژوهشی مبنی بر بازی‌درمانی به این نتیجه رسیدند که این روش می‌تواند روابط والد و کودک را در کودکان با اختلال نقص توجه بیش‌فعالی بهبود بخشد (جانسون^۵ و همکاران)

روش دیگری که به خصوص به مادران پیشنهاد می‌شود استفاده از روش قصه‌درمانی است، قصه می‌تواند موجب تسریع برقراری رابطه و جذب، کمک به درک بهتر چهارچوب ذهنی کودک، افزایش مشارکت و فعالیت مراجع، کاهش مقاومت و منفی‌کاری، برانگیختن دقت و افزایش فراخنای توجه، فراهم آوردن چهارچوبی برای مصاحبه، ارائه الگویی برای همانند سازی و کسب تجربه، ایجاد موقعیتی برای آموزش والدین و فراهم آوردن امکاناتی برای ارائه تکلیف به کودک و خانواده شود (اصغری نکاح، ۱۳۸۲). لازم به ذکر است این روش در کاهش علائم اوتیسم، بهبود مهارت‌های ارتباطی و تعاملات اجتماعی کودکان موثر است اما در بهبود رفتارهای کلیشه‌ای تأثیر معناداری نداشته‌است (فلاحی، کریمی‌ثانی، ۱۳۹۵).

نتیجه

از طریق برقراری ارتباط است، که فرد شکوفا می‌شود و می‌تواند شخصیت فردی خود را نشان دهد. کودکان با نیازهای ویژه غالباً در برقراری ارتباط با محیط اطراف خود دچار مشکل بوده‌اند و این امر خود باعث نشان دادن علائم رفتاری و روانی ناپسندی می‌شود، در این مقاله بیان شده است که این فرشته‌های کوچک با آموزش و تربیت صحیح می‌توانند مهارت‌های ارتباطی را در خود تقویت کنند و اعتماد به نفس خود را افزایش دهند و به موفقیت تحصیلی دست یابند و فردی خودکفا بشوند. در نتیجه با شناخت توانایی کودکان با نیازهای ویژه و آسیب‌شناسی مهارت‌هایشان جامعه را برای آن‌ها دلنشین‌تر کرده و باعث خوشحالی کودک و والدین آن‌ها شویم که این امر تنها با کمک والدین آنها، مربیان و متخصصان و افراد جامعه به وقوع می‌پیوندد.

---

⁵ johnson

ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر

ISSN ۲۹۸۰-۷۷۸۶

منابع

- ۱- غلامی، مرضیه، البرزی، شهلا، و همتی علمدارلو، قربان. (۱۳۹۴). تاثیر آموزش "سیستم ارتباطی مبادله تصویر" (پکس) بر مهارت های اجتماعی کودکان پسر با اختلالات اتیستیک. پژوهش های علوم شناختی و رفتاری، ۱۵ (پیاپی ۸)، ۱۳۳-۱۴۶. SID. <https://sid.ir/paper/237544/fa>
- ۲- اعظمی، ادريس، حاج صادقی، زهرا، و یزدی راوندی، سعید. (۱۳۹۶). مقایسه ی اثربخشی آموزش مهارت های ارتباطی و مهارت های عاطفی بر استرس والد گری مادران دارای کودکان اوتیسم. علوم پزشکی زانکو، ۱۸ (۵۶)، ۱-۱۱. SID. <https://sid.ir/paper/113075/fa>
- ۳- راغب، حجت اله، ۱۳۹۲، ارزشیابی مهارت های ارتباطی در دانش آموزان پیش دبستانی با اختلال اتیسم، <https://civilica.com/doc/1722186>
- ۴- فلاحي، وحیده، و کریمی ثانی، پرویز. (۱۳۹۵). اثربخشی قصه درمانی بر بهبود مهارت های ارتباطی و تعاملات اجتماعی کودکان مبتلا به اوتیسم. پژوهش های کاربردی روانشناختی (روانشناسی و علوم تربیتی)، ۷ (۲)، ۸۱-۱۰۴. SID. <https://sid.ir/paper/250172/fa>
- ۵- قمری، نرگس، رفیعی، شهلا، سلطانی، رمضان، و قمری، زهرا. (۱۳۹۵). بررسی تاثیر مداخله درکی حرکتی بر زیر دستی کودکان کم توان ذهنی. کومش، ۱۷ (۳) (پیاپی ۵۹)، ۵۷۰-۵۷۹. SID. <https://sid.ir/paper/36865/fa>
- ۶- عاطف وحید، محمد کاظم، حبیبی عسگرآباد، مجتبی، عاشوری، احمد، و سیدعلی تبار، سیدهادی. (۱۳۹۵). استرس فرزندپروری مادران کودکان عقب مانده ذهنی، نابینا، ناشنوا و معلول جسمی حرکتی. سلامت اجتماعی، ۳ (۴)، ۳۳۰-۳۴۰. SID. <https://sid.ir/paper/253894/fa>
- ۷- بریمانی، صاحبه، اسدی، جوانشیر، و خواجوند، افسانه. (۱۳۹۷). اثربخشی بازی درمانی بر سازگاری اجتماعی و مهارت های ارتباطی کودکان ناشنوا. آرشیو توانبخشی (توانبخشی)، ۱۹ (۳)، ۲۵۰-۲۶۰. SID. <https://sid.ir/paper/43225/fa>

ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر

ISSN ۲۹۸۰-۷۷۸۶

۸- قربانی نیما، ۱۳۹۳، سبک‌ها و مهارت‌های ارتباطی، بینش نو

۹- میلانی فر بهروز، ۱۳۹۱، روانشناسی کودکان و نوجوانان استثنائی، قومس

۱۰- موللی گیتا، -، مترجم، ۱۳۸۹، برقراری ارتباط

۱۱- فرهنگی علی اکبر، ۱۴۰۰، ارتباطات انسانی، رسا

۱۲- گنجی مهدی، مترجم، ۱۳۹۴، روانشناسی کودکان استثنائی بر اساس DSM-5

۱۳- Baker BL, Blacher J, Crnic KA, Edelbrock C. Behavior Problems and Parenting Stress in Families of Three-Year-old Children with and without Developmental Delays. American Journal on Mental Retardation. 2002 Nov